

Industrialització i migració. Burguesia i classes populars. El cas de Sabadell

Doctor en Filosofia i Lletres (Secció Història)
Professor d'Història de la
Universitat Autònoma de Barcelona

Introducció

Em proposo en aquestes pàgines, necessàriament breus, fer un esbòs interpretatiu de la història de la construcció i la reconstrucció de la ciutat de Sabadell. No pas entesa com a realitat eminentment física ni demogràfica (un espai urbanitzat més o menys gran amb un poblament considerable) sinó com a realitat social. Una ciutat no són només dimensions, si així fos, a Catalunya n'hi hauria només una: Barcelona. Ja que, en perspectiva planetària, la capital de Catalunya no és una gran ciutat en el sentit demogràfic que ha encunyat ja el terme *megalòpolis* per referir-se a les autènticament inabastables (Mèxic D.F., Nova Delhi, Nova York, per citar àmbits ben diferents). Barcelona seria de les mitjanes tirant a modesta, i per damunt dels 300.000 habitants només ens quedaria per qualificar de petita, l'Hospitalet.

Una ciutat, un espai urbà, es defineix per la complexitat en l'activitat econòmica, en la xarxa associativa, en els espais d'oci i lleure i en un llarg etcètera d'elements impossibles d'exhaurir en aquesta, també breu, introducció.

He volgut centrar-me en dues parelles d'elements que han estat constitutius

de la xarxa urbana catalana, industrialització/migració i burgesia/classes populars, per tal de discutir algunes peces que em sembla que grinyolen en les formes que tenim d'abordar l'explicació de les ciutats catalanes. Si me n'he sortit o no, ja m'ho diran els lectors...

1. Industrialització i migració

Si algun fenomen ha estat ressaltat dins de la història contemporània de Catalunya, ha estat, sens dubte, la industrialització. El debat sobre la seva natura i les seves característiques va donar lloc a una controvertida obra de Jordi Nadal esdevinguda ja un dels clàssics de la historiografia catalana i espanyola¹. L'empenta de la història econòmica a les universitats catalanes, especialitat des de la qual -fonamentalment- s'ha emprès l'estudi del fenomen, així ho corrobora. De fet, i fins fa poc més d'una dècada, els estudis sobre la industrialització eren absolutament hegemònics dins de la disciplina fins a l'aparició dels estudis d'història agrària, que reivindiquen l'existència d'una altra Catalunya, rural i tot sovint més pobre o empobrida, que no corresponia al tòpic d'una Catalunya homogèniament rica i industrialitzada².

Si no ha estat la industrialització un fenomen representatiu del conjunt català al complet, sí que ha estat a l'origen del procés d'urbanització dels segles XIX i XX. I així ho corrobora l'especial atenció que s'ha prestat en la darrera dècada als museus i les visites guiades sobre història industrial que han organitzat diverses ciutats petites i mitjanes de Catalunya. Des del Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, a Terrassa fins al Museu de la Pell d'Igualada, passant per les recuperades colònies fabrils i d'altres projectes menors, com l'encara nonat Museu Tèxtil de Sabadell, l'atenció s'ha centrat en les instal·lacions industrials, les màquines i les xifres de producció industrial com al millor emblema de l'èxit econòmic de la Catalunya contemporània.

No deixa de ser preocupant, tanmateix, que en un escenari museístic i museogràfic cada vegada més ric sobre la indústria catalana trobem a faltar les persones. El procés industrialitzador, presentat com la versió catalana de la Revolució Industrial -un terme en crisi des de fa molts anys que a Catalunya s'utilitza encara com si res no hagués passat³-, sembla un fenomen natural: màquines que substitueixen estris tradicionals, màquines noves que reemplacen les anteriors, màquines de vapor reemplaçant la tracció animal, electricitat reemplaçant el vapor... Tot per estricta evolució. Mancats de

¹ Em refereixo òbviament a la diverses vegades reeditada obra *El fracaso de la Revolución Industrial en España, 1814-1913*, Ariel, Barcelona, 1975.

² Bona prova de la vitalitat, la disciplina i l'hegemonia "industrialista" és J.NADAL, J.MALUQUER, C.SUDRIÀ i F.CABANA (eds.); *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, 6 vols., Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1988-89. Un bon exemple de com els estudis d'història agrària han complicat la imatge de la Catalunya que s'obria a la contemporaneïtat, Enric TELLO; *Cervera i la Segarra al XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobre, 1700-1860*, Pagès Editors, Lleida, 1995.

³ Cal veure només les disculpes que ofereix pel fet de seguir utilitzant l'expressió "Revolució Industrial", tot i que la troba inadequada, E.A.WRIGLEY; *Cambio, continuidad y azar. Carácter de la Revolución Industrial inglesa*, Crítica, Barcelona, 1993, pp.18-23. Malauradament Wrigley no s'ha incorporat encara a la divulgació històrica de cara al gran públic i tampoc -i això és més greu- als manuals de secundària, segons que he tingut ocasió de comprovar recentment en impartir les classes del nou Curs de Qualificació Pedagògica a la Universitat Autònoma de Barcelona.

prou estudis sobre els processos agraris anteriors -el que altres historiografies han assenyalat com a "revolucions agràries"⁴-, els processos socioeconòmics que indueixen els successius canvis es fan fonedissos i tot sembla pura i simple història de ciència i tècnica, puntejada per la presència dels únics individus significatius, els inventors -sobretot- i -en tot cas- els empresaris. La resta són simplificades referències a un proletariat que es limitava a treballar i -si hi ha hagut prou sensibilitat per a reflectir-ho- malviure.

La història de les persones, dels treballadors i les treballadores i llurs famílies ha passat a un segon terme i es deixa en mans dels historiadors del moviment obrer, que, a més, han tingut tradicionalment predilecció per les seves elits dirigents. O com a màxim per les dures condicions de supervivència i treball, obviant-ne el complex de les seves vides, el que denominem, en un sentit ampli del terme, la seva cultura⁵. La imatge que oferim del procés industrialitzador de cara al gran públic -espectacular i didàctica- evita curiosament d'oferir-ne una imatge completa -no hi ha gent i, quan n'hi ha, només treballa.

D'aquesta manera i, entre d'altres coses, se'ns obvia una experiència que ha estat fonamental per a la construcció de la Catalunya contemporània des de bon començament: el de la immigració cap als centres de producció industrial. La immigració a Catalunya ha estat desplaçada artificialment cap al segle XX -qui sap si en el subconscient d'alguns per un plantejament esbiaixadament nacionalista. Les primeres migracions de consideració se situarien als anys vint, molt vinculades a l'entorn immediat barceloní, a les obres de l'Exposició Universal de 1929 i als mal anomenats *murcians* -que tot sovint eren també valencians, aragonesos i algun almerienc.

Les migracions del segle XIX han estat relegades a la categoria de fenòmens menors i qualificades de "migracions internes" per passar ratlla a continuació i parlar d'una altra cosa. I, tanmateix, industrialització i migració van anar juntes des del primer moment. Successives onades d'immigrants inundaven les naixents àrees industrials des del segle XIX, encara que les xifres absolutes fossin molt menys espectaculars que les que oferiria més tard la segona meitat del segle XX. En paraules ja de Jaume Vicens Vives -i ha plogut força des que les va escriure:

"L'estímul dels sous elevats promogué el començament del gran trasbals demogràfic català contemporani, caracteritzat, com a arreu de l'Europa Occidental, per l'emigració del camp a la ciutat i la transformació del pagès en obrer. Considerables masses humanes canviaren d'horitzons"⁶.

⁴ Des del meu punt de vista, un punt d'inflexió de cara al públic tingué lloc cap al 1985-86 amb la publicació de DD.AA.; *Historia Agraria de la España Contemporánea*, 3 vols., Crítica, Barcelona, 1985-86, i la reunió d'historiadors dels Països Catalans organitzada pel Centre de Treball i Documentació a Barcelona, que va veure la llum en forma de llibre poc després: DD.AA.; *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, CTD/Crítica, Barcelona, 1986.

⁵ Per a una bona definició del terme cultura, en un sentit no restrictiu, no elitista, del mateix, es pot consultar la introducció a l'edició castellana de Peter BURKE; *La cultura popular en la Europa moderna*, Alianza, Madrid, 1991, pp17-28.

⁶ Jaume VICENS VIVES i Montserrat LLORENS; *Industrials i polítics (segle XIX)*, Vicens-Vives, Barcelona, 1958, p.17.

Francament, es pot qualificar sense més de "migració interior" el fet de desplaçar-se des de Castellar del Vallès o Sant Llorenç del Munt cap a Sabadell a mitjan segle XIX, perquè es tracta de desplaçaments d'un grapat de quilòmetres dins la mateixa comarca. Però es necessita molta imaginació per qualificar igual un desplaçament cap a la mateixa ciutat des de la Seu d'Urgell -que devia de durar diversos dies a primers del segle XIX-, com el que sembla que va fer un avi de la meua àvia materna. És no tenir una clara consciència del que era Catalunya aleshores ni de quins eren el que alguns historiadors han anomenat els "horitzons mentals" dels seus habitants⁷, pressuposant que unitat lingüística significa, sense més, comunitat nacional consolidada, on canviar de residència a un centenar de quilòmetres no tenia cap mena de costos ni personals ni socials.

Treballar sobre la història de les nostres ciutats implica replantejar-nos la història de la industrialització i deixar de confondre-la amb la de les màquines. Baixar a estudiar -i sóc conscient que és molt més difícil- la història de les persones. I això vol dir, de manera destacada, si es vol fer història de ciutats, la història de les successives migracions, cada cop arribades de més lluny. Un procés que encara no s'ha aturat⁸.

2. Burguesia i classes populars

Durant molts anys s'ha considerat, per activa o per passiva, en el nostre entorn historiogràfic, que la construcció de la societat contemporània -la del capitalisme i la burgesia, en la tradicional denominació més o menys marxista; la del lliure mercat segons l'eufemisme a l'ús- havia estat un procés no només *dirigit* sinó *protagonitzat* per la burgesia com a classe social dominant. Els dominats -se'n digui proletariat o classes populars, més a l'engròs- serien subjectes pacients, o bé resistents a aquesta dominació i, en tot cas, formuladors d'un món nou -i utòpic- per a un indeterminat futur. En cap cas autèntics *protagonistes*. La seva història quedava relegada a la del "moviment obrer" o dels "moviments socials", sempre en situació de subalternitat.

Quan els sectors d'elit d'aquesta classe dominant han posat en relleu la seva *fonamental* contribució a la construcció de la moderna societat industrial enaltint les fites d'empresaris i polítics, les majoritàries classes populars han quedat, lògicament, desprovistes de qualsevol paper significatiu. Els empresaris haurien estat els gloriosos capitans d'empresa que haurien arriscat els seus capitals i dedicat la seva vida a la construcció d'una societat més rica i desenvolupada, enmig de la incomprensió de la pobrissalla i l'odi -per descomptat irracional- de les minories subversives que aspiraven a liderar-la. L'ambient reivindicatiu dels anys setanta i primers vuitanta no acabà d'obrir forat, vistes les coses d'avui.

⁷ Mantllevo l'expressió "horitzons mentals" dels estudis fets per alguns historiadors catalans de l'època moderna de cara a establir les fronteres reals (no les administratives o les "nacionals") del món pagès d'aleshores.

⁸ Ho ha explicat molt bé des d'una òptica antropològica Manuel DELGADO, *Diversitat i integració. Lògica i dinàmica de les identitats a Catalunya*, Empúries, Barcelona, 1998.

El tòpic del paper motor de la burgesia fou recollit al seu moment en manifestacions literàries de tipus molt divers. Des del "senyor Esteve" de Santiago Rusiñol fins al "senyor Rius" d'Ignacio Agustí, òptiques diferents acabaven per rendir culte a la iniciativa dels que havien forjat la Catalunya rica. Santiago Rusiñol a *L'auca del senyor Esteve* (1907), després d'una àcida burla del costumisme petitburgès, acabava la seva obra amb el reconeixement pòstum al burgès del segle XIX, que havia facilitat la prosperitat de la qual sorgiria el desenvolupament artístic i intel·lectual amb aquella reacció, tantes vegades citada, del jove Ramonet a l'enterrament del seu pare, després de contemplar una estàtua amb ínfules artístiques: "En faré perquè ell paga el marbre". Reblant el clau del que la novel·la recollia, Carles Soldevila afirmava al pròleg a la sisena edició -feta el 1951- que:

"La mort del senyor Esteve ens fa venir llàgrimes als ulls com si realment es tractés d'una persona de la família que valia més del que pensàvem i que haurem d'enyorar sovint".

Ignacio Agustí al cicle *La ceniza fue árbol* (*Mariona Rebull-El viudo Rius-Desiderio*), iniciat el 1944, en circumstàncies prou diferents com ho foren les de la postguerra civil, tornava sobre el paper creador de la burgesia catalana. Reivindicava amb una altra mena de crítiques i de clarobscur la mateixa figura de la nissaga empresarial, ara sí que centrada en un industrial del tèxtil i ja no en un vetesifils de tercera fila. Una burgesia colpida pel terrorisme revolucionari -amb un capítol dedicat a la bomba del Liceu que, malgrat, tot hauria sabut portar a bon port el vaixell català.

Seguint aquesta lògica, no trobarem ciutat que no hagi fet el possible per generar la seva galeria de patricis il·lustres, bàsicament empresaris i/o propietaris -amb el seu entorn d'advocats, enginyers, metges, etc.-, a mesura que s'ha consolidat com a tal. Galeria on, ocasionalment, entrarien eclesiàstics, militars i algun polític. A una mitologia de catalans (burgesos) il·lustres ha correspost arreu una mitologia local igualment *il·lustre*: noms de carrers, monuments, quadres penjats en casinos, patronals, cambres de comerç i indústria, associacions de propietaris, panegírics funeraris i hagiografies vàries són relativament fàcils de localitzar a qualsevol ciutat mitjana de Catalunya.

A Sabadell tenim una mica de tot entre els nostres mites fundacionals del segle XIX. El patrici-fundador, Pere Turull i Sallent (1810-1869) -industrial, comerciant, financer i polític, el *rico catalán*, com diuen que l'anomenà Isabel II, l'home que portà el ferrocarril a la ciutat el 1855- i el seu fill i continuador, Pau Turull i Comadran (1837-1892) -empresari també, però sobretot polític de l'òrbita canovista¹⁰. L'intel·lectual per excel·lència, el clergue Fèlix Sardà i Salvany (1841-1916) -home d'església, fundador de

⁹ Santiago RUSIÑOL; *L'auca del senyor Esteve*, Editorial Selecta, Barcelona, 1978. La cita final de la novel·la figura a la pàgina 217, la de Carles Soldevila a l'11.

¹⁰ Retrats més fidedignes de Pere i de Pau Turull poden consultar-se a Andreu CASTELLS; *Sabadell, informe de l'oposició*, vols. I a III, Riutort, Sabadell, 1975-78 i Gabriele RANZATO; *La aventura de una ciudad industrial. Sabadell entre el Antiguo Régimen y la modernidad*, Península, Barcelona, 1987. Específicament sobre Pau Turull, vegeu Martí MARÍN; "La política" dins E.DÉU, J.CALVET, M.MARÍN i J.SALA-SANAHUJA; *Sabadell al segle XX*, Eumo, Vic, 2000, pp.175-178.

la ja centenària Acadèmia Catòlica, amb noranta-cinc publicacions localitzades abans del 1900¹¹. Els catalanistes emèrits Antoni de Pàdua Campmany i Borri (1858-1912) i Manuel Folguera i Duran (1867-1951) -empresaris i fundadors del Centre Català, president de la Unió Catalanista el segon¹². La malaurada figura politicoempresarial de Joan Sallarès i Pla (1845-1901) -diputat, president del Foment del Treball i *quasi-ministre* del govern Silvela/Polavieja¹³. I podríem continuar...

El quadre no hauria de sorprendre ningú. Una classe social celebrant-se ella mateixa en un imaginari simbòlic propi. Sí que hauria de sorprendre'ns, en canvi, que des de les files dels que han assajat de fer una història diferent, *científica*, i dels que s'han dedicat, explícitament, a reivindicar el paper *dels altres* s'hagin reproduït els mateixos tòpics en no poques ocasions i de maneres prou diverses. No és que aquests hagin postergat les classes populars. De fet, als darrers anys, personatges sorgits d'aquests sectors socials més humils també han guanyat un espai als nomenclàtors urbans (sindicalistes, polítics republicans, etc.). El problema és que s'ha acceptat sense més la subalternitat i un paper restringit a la "crònica de successos" generada per mil i una batalles perdudes.

Hi ha tota una herència de matriu progressista, que es resisteix a morir, el personatge emblemàtic de la qual ha estat, sens dubte, Manuel Tuñón de Lara, que formulà, al seu moment, que els mals d'Espanya vindrien de la seva incompleta revolució burgesa, de la manca d'una autèntica burgesia empenedora i moderna. Amb ressons evidents de la vella formulació de Joaquín Costa, *oligarquia y caciquismo*, l'escola de Tuñón de Lara reconeixia un paper motor bàsic a la burgesia, mitificant el seu paper en d'altres països europeus, igual que per a Amèrica Llatina -amb uns complexos d'inferioritat similars-. es mitificava la burgesia europea i nordamericana¹⁴.

És aquest un motllo que cal trencar. No només perquè ara ja sabem que, efectivament, també a Espanya i Catalunya hi va haver una revolució burgesa i que les supervivències medievals o feudals són en bona mesura un mite¹⁵ sinó perquè, cal subratllar-ho, el pas a la moderna societat desenvolupada ha estat obra també de les classes populars. I, en el cas que ens ocupa, també la construcció de les ciutats. Avui ja no podríem

¹¹ Sobre el personatge poden consultar-se els treballs citats d'Andreu CASTELLS i Gabriele RANZATO, i també la nota escrita per Jordi FIGUEROLA; "El context històric de Fèlix Sardà i Salvany" dins Martí MARÍN; *Sabadell, de vila a ciutat. La petjada impresa, 1800-1900*, Fundació Caixa de Sabadell, Sabadell, 1998, pp.46-48, a l'apèndix del qual estan inventariades, juntament amb la producció sabadellenca i de sabadellencs del segle XIX, les noranta-cinc obres esmentades de Sardà.

¹² Al marge dels repetidament citats CASTELLS i RANZATO, es pot consultar l'estudi introductor de l'Isidre CARNÉ i GRANÉ; "Manuel Folguera i Duran (1867-1951). Notes per a una biografia política", a Manuel FOLGUERA i DURAN; *Una flama de la meua vida (memòries)*, Delegació del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya, Sabadell, 1996.

¹³ Vegeu Montserrat LLORENS; "Apèndix biogràfic", dins Jaume VICENS VIVES; *Industrials i polítics del segle XIX*, Teide, Barcelona, 1958, pp.417-419 i Martí MARÍN; "La política", cit., pp. 179-182 i 191-194 i Joan Sallarès i Pla. *Industrial i polític*, Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, en curs de publicació.

¹⁴ Només cal veure com tot un home d'esquerres com Eduardo GALEANO ha assegurat que la burgesia europea "feia país" per contrast amb una burgesia llatinoamericana "venuda" a l'imperialisme des de les pàgines del seu clàssic *Las venas abiertas de América Latina*, Siglo XXI, Madrid, 2a ed. corregida i augmentada, 1979.

¹⁵ Sense per això impugnar la validesa d'algunes de les afirmacions que sobre el conjunt de l'Europa del segle XIX formulà al seu moment Arno MAYÉR; *La persistència del Antiguo Régimen. Europa hasta la Gran Guerra*, Alianza, Madrid, 1981.

titular, com ho va fer Jaume Vicens i Vives, una obra que versava sobre els catalans al segle XIX com *Industrials i polítics*¹⁶. Per això és, en certa mesura, lamentable que l'ombra de la tesi de la "manca de burgesia emprenedora" o simplement prou "moderna" i conscient de les seves "obligacions" com a explicació de tots els mals nacionals continuï planant per estudis de latituds properes, fins i tot pels més recentment publicats¹⁷.

Intentaré, a partir d'aquí, veure com es construeix Sabadell. Quins han estat els processos fonamentals i quins els protagonistes, individuals o col·lectius. Qui va fer Sabadell, per dir-ho així.

3. Sabadell, de vila a ciutat. El triomf del liberalisme, 1787-1894

Independentment d'on posem el punt d'arrencada, de forma convencional, als sabadellencs ens agrada creure que el límit d'un capítol sobre el pas de Sabadell de vila a ciutat s'ha de posar al 1877. El 17 d'abril d'aquell any la *Gaceta de Madrid* recollia oficialment el títol de ciutat per a Sabadell -gràcies a les gestions de l'esmentat Pau Turull, que es féu pagar així la seva fidelitat al nou partit Liberal-Conservador d'Antonio Cánovas del Castillo. Tanmateix, per al que aquí voldria explicar, la frontera del 1894 -amb l'arribada del primer alcalde republicà de la Restauració- resulta molt més significativa. La data inicial és tot un altre tòpic sabadellenc: les dades de població de la vila recollides al cens de Floridablanca, un total de 2.222 habitants¹⁸ en portes de ser, per primera vegada, objecte de l'atenció d'un estudiós, l'il·lustrat, metge i arxiver local, Antoni Bosch i Cardellach¹⁹.

La construcció de la ciutat de Sabadell, des del seu origen com a vila de pagès al final del segle XVIII, s'ha fet a parts iguals d'industrialització i de continuades arribades de migrants: primer catalans, després valencians (sobretot alcoians) i aragonesos; més tard murcians i, finalment, andalusos i extremeñys.

La ciutat ha estat molt més que la seva indústria autòctona amb successives arribades de persones per a treballar-hi. Fonamentalment perquè aquesta indústria ha estat, també, la construcció combinada d'autòctons i nouvinguts. Els migrants, des del

¹⁶ J. VICENS VIVES i M. LLORENS; *Industrials i polítics*, cit. La part principal del llibre, escrita per Jaume Vicens (la part de Montserrat Llorens són un grapat de biografies) es titula així, "Els catalans en el segle XIX".

¹⁷ Al seu retorn a la palestra historiogràfica, després de deixar de banda la política, això és el que, en versió ampliada i revisada, torna a plantejar Alfons CUCÓ; *El valencianisme polític (1874-1939)*, Afers, Catarroja-Barcelona, 1999 [1971]. En la introducció, l'autor reconeix el seu deute intel·lectual amb qui primer plantejà aquesta idea al País Valencià, Joan Fuster a *Nosaltres els valencians*, el 1962!

¹⁸ Per a un bon recull de dades de població de la Ciutat dels segles XVIII i XIX, vegeu Manel LARROSA, *La urbanització de la ciutat industrial. Sabadell, 1845-1900*, Delegació del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya, Sabadell, 1986, pp.233-35.

¹⁹ Antoni BOSCH i CARDELLACH, *Memoria de las cosas notables de la vila de Sabadell comensant de desembre de 1787*, manuscrit [editada per l'Arxiu Històric de Sabadell el 1944 amb el títol erroni de *Memorias de Sabadell. Segunda parte, 1787-1804*].

començament, no només s'incorporaren a les classes populars sabadellenques sinó també a les classes mitjanes i les elits patronals.

No podem, per tant, concebre Sabadell com la construcció d'una burgesia autòctona, amb un projecte propi de ciutat que es limita a absorbir els nous ciutadans com a subalterns. Des de l'inici de la seva transformació de vila en ciutat, el procés industrialitzador s'alimentà en tots els seus estrats socials de gent acabada d'arribar que s'incorporava tant al col·lectiu de fabricants (cas dels Buxeda de Camprodon, estudiat per Josep Maria Benaül²⁰) com al de treballadors. I fos el que fos l'estrat social a què s'incorporessin, molts aviat formarien part d'una petita i mitjana burgesia, atesa la facilitat relativa per muntar petites indústries i negocis diversos, que creixerien amb els anys i s'alimentarien de nous immigrants com a subalterns²¹. La prosperitat -ens cal afirmar-ho per a no construir imatges esbiaixades- no fou només tastada per les elits autòctones: res no hauria funcionat sense un nombre creixent de beneficiaris, encara que fos a petita escala. Aquesta prosperitat ajudaria a entendre la imatge de ciutat "pactista" sostinguda per la creixent importància del "sabadellisme", un patriotisme local sòlidament arrelat²². Sense que puguin exagerar-se ni el *pactisme* ni el *sabadellisme*, prosperitat i malestar obrers deurien ser realitats complementàries i no pas contradictòries. Fins i tot la puixança del moviment obrer organitzat s'hauria sostingut, més que probablement, en una situació que no havia de ser pas d'extrema misèria -sense negar que no existís- sinó més aviat en les cícliques amenaces a uns nivells de vida modestos.

Igualment, en termes socials, la construcció de la ciutat no fou una realitat conduïda només per la *burguesia local* sinó que aquesta construcció es féu, en molts dels seus projectes més sòlids, amb la participació i el suport de les classes mitjanes i populars -sense negar que, sovint, alguns es feren contra o malgrat elles.

Els empresaris muntaven les fàbriques i, a mesura que s'anaven convertint en una autèntica elit fortament enriquida, anaven generant al seu entorn uns espais de sociabilitat propis i exclusius. Què deu, en realitat, el Sabadell del segle XIX a aquests personatges? Com a grup d'empresaris defensaren bàsicament interessos propis, no de ciutat en sentit ampli. Portaren el ferrocarril, però no per facilitar que els sabadellencs viatgessin o perquè algú vingués a conèixer la ciutat -òbviament- sinó per embarcar els seus productes elaborats i fer-se arribar els subministraments de matèries primeres.

²⁰ Josep Maria BENAUL, *Ascens i davallada d'una empresa tèxtil llanera. La casa Buxeda, 1846-1896*, Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, núm. LXXXIII/LXXXIV, Sabadell, 1998. Reflexions més globals sobre el tema apareixen ja a l'obra del mateix autor "La Industrialització de Sabadell: per què i com." dins DD.AA.; *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach/Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, pp.27-65.

²¹ Casos d'aquests es poden resseguir a Joan SALLARÈS CASTELLS; *D'impremtes i d'impressors a Sabadell*, Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, núm.VII, Sabadell, 1963. Es pot veure com alguns dels primers establiments tipogràfics són fundats per individus vinguts "de fora".

²² Algunes reflexions sobre el tema apareixen a Xavier MARCET; "Terrassa i Sabadell. Una exploració dels tòpics", dins *Qui ha manat a Terrassa? i altres reflexions*, Egara, Terrassa, 1991, i també a Josep Maria BENAUL; "La Industrialització de Sabadell", cit.

Executaren el primer eixample de la vila amb una quadrícula digna de la d'Ildefons Cerdà, però -igual que a Barcelona- ho feren sense pensar en jardins, places, equipaments o vies dignes per passejar. Ans al contrari, les impugnacions al *Pla Molina* (en referència a l'arquitecte provincial Daniel Molina) reduïren els xamfrans, feren els grans vials més estrets i eliminaren una de les -poques- places previstes. Segons Manel Larrosa, Pere Turull, *l'eminent patrici*, acabdillà la presentació d'una al·legació col·lectiva de propietaris:

"L'al·legació és tinguda en compte per l'Ajuntament, que procedeix a refer grollerament els plànols, amb el canvi de dimensions i d'alineacions dels dos grans carrers de la Reforma²³".

L'eixample, finalment, es completà anys més tard amb el *Pla Pascual* (per l'arquitecte municipal Pascual Tintorer), més ambiciós per l'abast territorial però igualment abocat a ser el punt de partida de l'especulació immobiliària. D'aquesta manera, ni per a estàtues acabà per haver-hi espai, i això que la primera que la ciutat va tenir, un simple bust d'Espartero, ja s'havia hagut de situar damunt d'un espirall d'aigües en una de les poquíssimes àrees no edificades de manera atapeïda que hi havia a la vila.

Lluitaren contra els carlins a favor del liberalisme però no de la democràcia, i es van convertir majoritàriament en devots del partit moderat guiats per l'inevitable Pere Turull, que seria diputat. Cediren prudentment a l'empenta dels republicans durant el Sexenni (1868-74), i alguns dels seus fills més prometedors es van fer els demòcrates (Sallarès i Pla) o fins i tot els republicans (Pau Turull) durant una temporada, per finalment convertir-se massivament al canovisme o, en tot cas, per fer-se dels liberals de Sagasta. Òbviament, als seus espais d'oci i relació, el dret d'admissió era reservat, res de pobrissalla: així, tant al *Círculo Sabadellés* (1857) com al Teatre Principal (1866) -el *Liceu dels fabricants locals*.

Foren uns altres, unes classes mitjanes i populars, obreres però també menestrals, tant de petits negocis i botigues com de treballadors de fàbrica -els republicans (sobretot federals), els cooperativistes, els sindicalistes, etc.- els que construïren una vila més oberta i integradora, uns espais de sociabilitat menys exclusius, uns cercles de relació que trencaren completament l'aspecte inicial d'un Sabadell que deuria semblar més una colònia fabril que no pas una altra cosa.

Així, enfront dels anteriors estatges socials, naixien altres llocs per a l'oci com els *Campos de Recreo* (1867) o el *Cervantes* (1875), acompanyats de les tavernes i els cafès a l'ús on es jugava, es bevia, es ballava o es feia teatre -dels quals no tenim ni un mapa. Igualment es fundava un casal sindical, *L'Obrera* (1877), per agrupar totes les iniciatives obreristes, es creava la cooperativa *La Sabadellenca* (1888) -primer només cooperativa de consum, però més tard cafè, teatre, biblioteca, etc.-; i la culminació del pro-

²³ M. LARROSA, La urbanització de la ciutat industrial, cit., pp.51-52.

cés fou la "catedral republicana del Vallès", el *Círcol Republicà Federal* (1888). Eren espais que anaven donant a Sabadell personalitat de ciutat i no només grandària per a reclamar-ne un dia el títol oficial.

I encara un element fortament significatiu. Entre la xarxa popular i mesocràtica i la xarxa d'elit, un intent de combatre la polarització política a favor del conservadorisme social, amb l'experiència interclassista que significà la fundació, el 1871, de l'*Acadèmica Catòlica* per l'integrista Fèlix Sardà i Salvany. Si calia fer una oferta amb voluntat integradora a les classes populars -una oferta catòlica, socialment conservadora i, per això sense massa èxit polític-, és justament per la seva puixança organitzativa.

Com es pot veure, la personalitat diferenciada respecte a Barcelona ha tingut a veure amb molts més factors que no només el d'una burgesia ciutadana orgullosa de ser-ho. Hi va haver un teixit associatiu complex, amb ampli suport popular i, fins i tot, uns fenòmens atzarosos, sense anar més lluny, la llunyania relativa respecte a la capital.

Durant el període proposat (1787-1894), aquesta realitat fou internament conflictiva. Patronal enfrontada a l'afirmació dels primers sindicats, republicans democràtics enfront de monàrquics liberals i clericals enfront d'anticlericals, per sintetitzar-ho apressadament. Les classes populars comencen a tenir un pes significatiu en les decisions en el breu experiment democràtic de 1868-74 (amb les primeres formulacions d'escoles públiques laiques, escola industrial, biblioteca, etc.) i reprenen la seva empenta amb el triomf electoral republicà a les eleccions locals de 1891. Poc a poc, a la ciutat tothom comença a tenir un espai i no només en el camp de les realitzacions socials d'iniciativa privada -com les descrites abans. L'any 1894 marca una de les possibles fronteres simbòliques -la que jo m'he estimat més d'adoptar-, un alcalde republicà, un representant dels subalterns, dels que maldaven per una ciutat no caciquil. Tanmateix això no reeixiria: la Restauració, a través del nomenament d'alcaldes de Reial Ordre, deixaria fora de l'alcaldia els republicans el 1897, després d'haver fet processar un dels dos batlles que s'havien succeït en el càrrec.

4. De la progressiva democratització a la guerra, 1894-1939

El primer terç del segle XX fou un període de consolidació per a Sabadell, malgrat el tall que suposà la dictadura de Miguel Primo de Rivera entre el 1923 i el 1930. Ni tan sols la dictadura militar pogué interrompre el procés de democratització política i social de la ciutat. El progressiu enriquiment de la xarxa associativa abans esmentada, amb la consolidació d'activitats múltiples d'oci i lleure ja esbossades anteriorment i l'aparició d'altres de noves (excursionisme, cant coral, teatre, cinema, etc.), es nodria d'aquest procés i el retroalimentava. La mobilització ciutadana i el creixent afany per viure -i no només per treballar- reforçaven l'associacionisme, de major o menor volada; i aquest associacionisme multiforme facilitava la mobilització i impedia l'enrocamment autoritari o el combatia si s'imposava.

Sense cap mena de dubte aquests anys, malgrat els episodis negres de violència exercida en direccions diverses -la Vaga General (1902), la Setmana Tràgica (1909), la Vaga General Revolucionària (1917), el pistolisme (1918-21)-, foren els anys daurats de la ciutat... Sabadell caminava cap a convertir-se -amb el permís d'altres competidores- en la segona ciutat del Principat. Ho aconseguís o no, era una mostra de vitalitat el fet d'entrar en la cursa. La premsa, la literatura, l'aparició, pròpiament dita, d'intel·lectuals amb públic -forjats en ocasions al caliu de centres més precaris d'aficionats fundats anys enrera, com l'Acadèmia de Belles Arts (1881), fins i tot d'iniciatives editorials literàries, com *La mirada* (1924), que pogué fer-se durant la dictadura- n'eren símptomes inequívocs²⁴.

Mentre es descomponien els partits de notables de la Restauració -sense presses però sense pauses creixien i es consolidaven les opcions de masses més o menys interclassistes (regionalistes i republicans), i el sindicalisme local participava en la fundació de la gran central sindical de la Catalunya del moment, la Confederació Nacional del Treball.

Malgrat la força renovada dels industrials, modernitzats també en la seva estructura organitzativa en el Gremi de Fabricants, la ciutat no es construïa sota els seus designis exclusivament. La industrialització, sobretot l'especialització llanera local, continuava avançant, però no era l'única protagonista, malgrat que n'era la base²⁵. Com al segle XIX, la força de les classes populars, renovades i enfortides per creixement vegetatiu i migratori, es deixava sentir de múltiples maneres.

Així, per exemple, en episodis poc coneguts com el de l'arribada del tren de Sarrià, l'elèctric de *Ferrocarriles Catalanes*. Amb l'enllaç aprovat, fou el regidor federal Jaume Ninet Vallhonrat qui posà l'interès personal per aconseguir que en passar per la ciutat la línia fos soterrada -bregant dins un ajuntament de majoria regionalista- per evitar una reedició del tràgic balanç que per a la ciutat suposava el fet d'haver anat encerclant d'edificacions la línia del tren de Manresa a Barcelona (actualment RENFE).

Malgrat tot, en inaugurar-se la línia, els dos nous carrers -pràcticament sense edificacions- que flanquejaven les vies fins al moment d'entrar al túnel foren batejats amb els noms dels arquitectes (Playà i Fraser Lawton), per l'obstinació de la Dictadura de no reconèixer els mèrits del regidor republicà federal -aleshores ja fora del consistori. Però, molt més sovint del que ens pot semblar, les influències de les mobilitzacions populars i de les accions dels seus representants incidien en

²⁴ Vegeu Joan PUIG PUJOL, *86 anys de premsa local. Sabadell, 1853-1938*, Riutort, Sabadell, 1972; Andreu CASTELLS; *Quaranta-dos anys de diaris sabadellencs en català (1987-1936)*, Riutort, Sabadell, 1976; Miquel BACH; "El coro de Santa Rita, altrament anomenat Grup de Sabadell", I i II, *Arraona. Revista d'història*, núms.9 i 10, pp.67-80 i 59-75, respectivament.

²⁵ Vegeu Esteve DEU; *La indústria tèxtil llanera de Sabadell, 1896-1925*, Delegació del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya, Sabadell, 1990 i "Expansió urbana i economia" dins E.DEU, J.CALVET, M.MARÍN i J.SALA-SANAHUJA; *Sabadell al segle XX*, Eumo, Vic, 2000, pp.19-92.

la conformació de la ciutat. Encara que a primera vista no deixessin rastre per al futur.

Per exemple, als jardinetes de l'edifici dels Escolapis, convertit en Ajuntament, que passaria a anomenar-se després plaça Dr. Robert, s'erigí un monument al difunt industrial i polític Sallarès i Pla, abans esmentat. Però anònimes mans l'enquitrانaren repetides vegades fins que, arribada la Guerra Civil, el consistori decidí rebatejar el monument per reflectir millor qui volia homenatjar el conjunt de la ciutadania (i per evitar nous atacs a l'estàtua). D'aleshores ençà -i fins al 1939- passaria a designar-se com a *Homenatge a l'Ingeni de l'Expert Anònim*²⁶.

Aquestes i d'altres situacions ens donen la mesura d'una ciutadania que -amb enfrontaments interns que no poden amagar-se- està molt lluny de veure's a si mateixa dirigida per projectes aliens de manera submissa. Una ciutadania que té una percepció de les seves elits burgeses en absolut positiva. Justament a Terrassa la percepció és encara més negativa, la conflictivitat del segle XX és més intensa i no sembla pas que el lideratge d'una sòlida burgesia local (monàrquica) afavorís un clima de convivència²⁷. No només s'elaboren projectes revolucionaris -que només es deixaran sentir en la difícil conjuntura de 1936-39- sinó que s'intervé de mil maneres en el fer-se i desfer-se de la vida ciutadana.

I tanmateix, ignorem -entre d'altres moltes coses- un punt bàsic de la composició d'aquestes classes populars. Si bé la incorporació de nous nadius a les files de les classes més benestants ja no és un fenomen de consideració, sí que la immigració continua jugant el seu paper entre els sectors proletaris. Fins i tot, per notes aparegudes en certs diaris, en espais de segon ordre, sabem que la presència d'immigrants plantejava també una certa conflictivitat. Als anys del canvi de segle, la premsa denomina alcoians -que eren una comunitat de relativa consideració- els grups d'immigrants que han aparegut en alguna batussa més o menys tavernària. I ho fa de la mateixa manera racista que avui designaria pel seu lloc d'origen els causants dels problemes: magrebins, peruans, equatorians, etc. Després, als anys vint, vindrà el moment dels *murcians*, i fins avui... No sabem d'aquestes situacions abans -tampoc no les hem investigades- però, ben segur que deuriem fer-se més o menys presents, perquè la convivència de comunitats pot portar fàcilment aparellat el conflicte. Res no ha inventat la societat dels nostres dies, en aquest sentit²⁸.

²⁶Vegeu M.MARÍN; *Joan Sallarès i Pla. Industrial i polític*, cit., on podem seguir que el personatge que ens ha arribat com a eminent patrici local mai no va tenir aquesta consideració de forma unànim ni en vida ni poc després de mort. Per exemple, un reconegut artista parlà de Sallarès en les seves memòries com "[d']aquella *llumenera* que té un medalló esculpit al monument del jardí públic de les palmeres.", vegeu Marian BURGÜES; *Sabadell del meu record. Cinquanta anys d'història anecdòtica local*, edició facsimil, Ajuntament de Sabadell, 1982 [1929], p.192. La cursiva és meua.

²⁷Vegeu X.MARÇET; *Qui ha manat a Terrassa?*, cit.

²⁸Són aspectes d'aquests, dins del fenomen més complex de la migració, els que m'he proposat d'investigar en el període dels anys quaranta i cinquanta, tal i com vaig posar de manifest a Martí MARÍN; "Del suburbi al barri: la formació de la perifèria de Sabadell en el franquisme", *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de investigadoras del franquismo*, Universitat de València et al, València, 1999, pp.370-373.

No és l'objectiu d'aquest treball parlar dels fets polítics. Ni Dictadura, ni II República, ni Guerra Civil poden ser aquí caracteritzats²⁹. Però no es pot obviar sense més el tall que significarà la guerra de 1936-39. Amb totes les matisacions que calgui introduir -que no serien poques-, la ciutat de la guerra continua essent una ciutat industrial, encara que sense empresaris, i plural (UGT/CNT, ACR/ERC/PSUC/POUM), tot i la repressió de la reraguarda. En mans, finalment, de les seves classes populars, la gestió feta de la ciutat i dels negocis no fou dolenta. Segons que ens manifestà l'alcalde franquista i industrial llaner Josep Maria Marcet a les seves memòries: la guerra no va arruinar a ningú dins de la patronal local, més aviat al contrari en alguns casos sonats.³⁰ I encara més, l'aprofundiment en la política educativa, sanitària i d'obres públiques -malgrat les enormes dificultats del moment -havien fet que la ciutat mantingués el tremp. El Sabadell que sortiria de la guerra continuaria essent una ciutat industrial disposada a *reconstruir i continuar la seva expansió econòmica*, i també a continuar rebent -necessàriament- l'aportació dels nousvinguts. Però l'ocupació franquista de 1939 alterà de soca-rel les bases del Sabadell contemporani fins a gairebé deixar-lo irreconeixible.

5. La ciutat refundada: 1939-1979

El Sabadell que sortí de la guerra era una petita ciutat de menys de cinquanta mil habitants. Vint anys de franquisme el deixaren reduït a un poble de més de cent mil. Quines són les arrels d'aquesta paradoxa? Doncs, fonamentalment, que el pluralisme havia desaparegut per complet, les possibilitats d'autogovern local també, la participació ciutadana en els afers de la població havien quedat reduïts a la mínima expressió per la via de la purga sistemàtica de les seves associacions. No només havien desaparegut els partits i els sindicats. Ja no existia la cooperativa La Sabadellenca ni La Gremial ni les mutualitats obreres i populars ni espais habilitats per al debat d'idees i la generació d'activitats artístiques i culturals. El teatre reduït al de parròquia (que no despuntaria de debò fins als anys seixanta)³¹ i als censurats espectacles de revista, on la presència de la sabadellenca Maty Mont (Matilde Montcusí) fins i tot incrementava el setge dels/les benpensants.

Una ciutat, com ja he fet notar, no és només una qüestió de dimensions. La vida cultural grisa dels anys quaranta i cinquanta en un ambient de repressió multiforme havien deixat Sabadell reduïda a un poble on, com afirmaven antics polítics regionalistes en fer balanç de la situació:

²⁹ Poden resseguir-se a l'obra ja clàssica d'A.CASTELLS; *Sabadell, informe de l'oposició*, cit., vols. IV, V i VI i a Martí MARÍN, "La política", dins *Sabadell al segle XX*, cit., pp. 173-280.

³⁰ José Maria MARCET; *Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía, 1940-1960*, Dúplex, Barcelona, 1963.

³¹ Vegeu Salvador FITÉ BORGUÑO; *El quadre escènic de la Puríssima, després Palestra. Una història recent*, Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, núm.LXXIV, Sabadell, 1995. Després de "sobredosis" d'Alvarez-Quintero, Folch i Torres, Muñoz Seca i Calvo-Sotelo, de 1957 ençà arribarien (poc a poc!) Tenesse Williams, Buero Vallejo, Graham Greene, Arthur Miller, Ionesco, Brecht i Pirandello.

"... ningú no ens podrà negar que en una població com la nostra, de seixanta mil habitants, no arriben a cinquanta homes els que manen, disposen, suggereixen, fan i desfan.

La resta és allò que, en termes teatrals, en diuen *Chor General*; veus desgastades, imprecises, falsets...³²".

Aquest grup de notables que feien i desfeien eren, principalment, l'alta burgesia ciutadana -depurada de liberals perillosos- empeltada amb falangistes més o menys sobrevinguts. Sota conducció eminentment burgesa, no sembla que la ciutat recuperés el pols de les seves millors èpoques, precisament. I l'ambient era de qualsevol cosa excepte de consens. Això ens ho deixà clar -de forma certament cínica- el líder d'aquestes "forces vives" del franquisme:

"Desgraciadamente, apenas se extinguieron las exteriorizaciones de entusiasmo por la recuperación de la ciudad, entraron inmediatamente en acción los espíritus sedientos de venganza, y se desató la persecución no sólo de quienes llevaban el estigma de delitos de sangre cometidos durante los años de guerra, sino también contra ciudadanos cuyo único crimen había sido el de militar sincera y honradamente en campos políticos opuestos...³³".

Els exemples de la negra nit dels anys quaranta i cinquanta podrien multiplicar-se³⁴.

Al mateix temps que la ciutat dels anys trenta - en el sentit complex que he intentat establir- era destruïda, progressivament es reiniciava l'arribada de migrants, que a principi dels anys cinquanta ja disparava les alarmes del municipi per les dimensions que prenia. El 1952 ja era un fenomen com no es recordava -contra el qual sempre s'ha presumit sobre la immigració com a fenomen "preocupant només avançats els anys cinquanta. Novament el testimoni és de l'omnipresent alcalde Marcet:

"En los albores de este año 1952, el núcleo urbano estaba ya rodeado de un cinturón de miserables y anárquicas construcciones, un temible cinturón de barracas y cuevas con aire de campamento medieval, donde malvivían, a veces en condiciones infrahumanas, compatriotas nuestros...³⁵".

Caldrà recordar aquí que aquestes persones integraren, en bona mesura, els rengles de la ciutadania que dues dècades després desbordarien la dictadura a la ciutat, cul-

³² Joan Llonch i Salas i Lluís Duran i Ventosa, "Report sobre la situació actual", original mecanografiat, 1943, *Llegat Llonch i Salas*, Arxiu Històric de Sabadell.

³³ J.M.MARCELT; *Mi ciudad y yo*, cit., pp.23-24.

³⁴ Vegeu, M.MARÍN; "La política", dins *Sabadell al segle XX*, cit. i *Franquisme i poder local. L'Ajuntament de Sabadell, 1939-1979*, Memòria de doctorat, Universitat Autònoma de Barcelona, setembre de 1990, inèdit.

³⁵ J.M.MARCELT; *Mi ciudad y yo*, cit., pp.286-87.

minant amb la vaga general del febrer de 1976, de la qual, precisament aquests dies commemorarem el vint-i-cinquè aniversari³⁶.

Epíleg: la represa, de 1979 ençà

La llarga lluita contra el franquisme i la seva culminació en la Transició Democràtica permeten, de nou, el pluralisme. I amb ell la ciutat torna a ser-ho pròpiament. No necessàriament amb aquells aires capitalins en què se somiava als anys vint i trenta. La Catalunya del final del segle XX era ja, en conjunt, un espai prou diferent. El procés que aleshores engegà la mobilització ciutadana i el triomf antifranquista en les primeres eleccions de la democràcia, liderat pel Partit Socialista Unificat de Catalunya, després -i fins al 1999- Iniciativa per Catalunya, no és encara un episodi tancat. Molt es discuteix avui sobre la "ciutat de serveis" o "postindustrial" sense que aquests siguin perfils sòlidament establerts.

Hem vist fins aquí la dialèctica que ha anat fent i desfent la ciutat. Una colla de processos conflictius, però sempre plurals a l'hora de l'esplendor. Processos, per tant, retroalimentats: una burgesia, primer moderada, el projecte de ciutat de la qual xoca amb unes classes populars republicanes i no arriba a domesticar-les fins que no disposa d'un nou projecte catolicoregionalista, que xocarà alhora amb l'alternativa democràticorevolucionària, respondrà amb la vinculació submissa al franquisme i serà de nou desbordada, ara pel binomi CC.OO/PSUC, fonamentalment...

Una ciutat feta de projectes burgesos, però també populars. Feta d'autòctons i d'immigrants, des del mateix moment en què encetà la seva construcció. Una ciutat que del 1979 ençà ha deixat de tenir una burgesia local sòlida amb presència al poder municipal (el PP -on s'alineen les restes de les rànquies nissagues industrials- ha estat reduït a la mínima expressió, i la més interclassista coalició, CiU, no ha passat de l'oposició fins fa ben poc, en què s'ha convertit en soci menor del PSC-PSOE). No sembla pas que l'absència d'aquesta burgesia hagi fet entrar la ciutat en decadència... I avui, tanmateix, ningú no podria afirmar amb seguretat cap on s'encamina el Sabadell del segle XXI.

³⁶Des de ben aviat hi ha hagut treballs monogràfics sobre aquests anys tan intensos en la recuperació de la mobilització ciutadana: vegeu, per exemple, Sebastian BALFOUR; "Conflicte social i mobilització política en el darrer franquisme, 1960-1976", dins *Indústria i ciutat.*, cit. pp.307-326. Diversos estudis recents, encara inèdits, comencen a perfilar prou bé l'ambient d'aquells anys i la participació de cada sector en els fets que s'hi donaren; Martín RODRIGO; *Els moviments socials a Sabadell (1965-1979)*, subvencionat per la Fundació Caixa de Sabadell, 1994; Ricard MARTÍNEZ; *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el tardofranquisme i la transició. El cas de Sabadell, 1966-1976*, Memòria de doctorat, Universitat Pompeu Fabra, 1999 i Xavier DOMÈNECH; *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*, Memòria de doctorat, Universitat Autònoma de Barcelona, 2001.